

Анотація

Калінін С.А. Білорусь та Україна у XVII ст.: історіософія взаємовідносин.

– Стаття.

Стаття присвячена конфлікту державотворчих процесів на території Центральної та Центрально-Східної Європи у XVII ст. Ідентифікація Західної України з Європою, а центральної та східної – з Росією стала головною причиною поразки у створенні Козацької держави. Білорусь же внаслідок російсько-польських війн зберегла свою самостійність, але була повністю ослаблена. Польща, програвши Росії політично, виграла ідеологічно, оскільки в подальшому Росія реалізувала саме її станово-державницький проект.

Ключові слова: Русь, Білорусь, Україна, Польща, самоідентифікація.

Summary

Kalinin S.A. Byelorussia and Ukraine in XVII s. : Historiosophy of Relations.

– Article.

The article is devoted to the conflict of state-forming processes on the territory of Central and Central Eastern Europe in XVII. Western Ukraine was authenticated with Europe, and Central and Eastern Ukraine – with Russia. That factor became the main reason of defeat in creation of the Cossack state. Byelorussia saved its independence as a result of Russian-Polish wars, but was fully weakened. Poland, losing to Russia politically, had won ideological, as Russia realized then exactly its estate project.

Key words: Russia, Byelorussia, Ukraine, Poland, authentication.

УДК 340.15(474.5),13/15":343.24

М.В. Єнур

**РУСЬКА ПРАВОВА ТРАДИЦІЯ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ
ІНСТИТУТУ ПОКАРАННЯ В ЗАКОНОДАВСТВІ
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО**

Правова акультурація, якої зазнало Велике князівство Литовське внаслідок інкорпорації руських земель, виявилася, зокрема, у виникненні литовсько-руського права, яке продовжувало традиції права Київської Русі і зберігало з ним органічний зв'язок. Тож інститут покарання в праві українських земель у другій половині XIV – на початку XV ст. в основних рисах збігався з таким у давньоруському праві.

У ранньофеодальному суспільстві (а саме такими були суспільства як Київської Русі, так і Литовсько-Руської держави у другій половині XIV – першій половині XV ст.ст.) основну увагу приділяли об'єктивній стороні злочину, що було зумовлено поглядом на злочин як на виключно приватну справу між винуватим і його жертвою, на справу, що не становила ніякого суспільного інтересу, бо матеріальна шкода, яка спричинялася злочином, стосувалася

безпосередньо самого потерпілого, інші її не відчували. Світогляд людини раннього середньовіччя ще не міг виробити об'єктивної ідеї права і неправди, людина відчувала лише суб'єктивне почуття образи, "обіди". Лише поступово формується розуміння того, що злочинець посягає на інтереси не тільки потерпілого, а і всіх оточуючих, що небезпека криється в тому настрої, який спонукає злочинця порушувати права інших для задоволення своїх прагнень. Найбільш помітною є небезпечність злочинів проти власності. Якщо при вбивстві злочинець здебільшого позбавляє життя людину, з якою має особистий конфлікт, то при крадіжці злочинне діяння спрямоване проти майна навіть випадкової, незнайомої йому особи. Тож першими злочинами, з якими почало боротися суспільство, були злочини проти власності. Злочини проти особи довгий час залишалися особистою справою потерпілого або його родичів. Таким чином, у Руській Правді, а за нею – у литовсько-руському праві, значно більше уваги приділялося майновим злочинам, ніж злочинам проти особи. Приватна власність цінувалася дуже високо, людина дбала про її примноження. Із упорядкуванням суспільних відносин потреба в кривавій розправі відходила на другий план. Не випадково основним видом покарання цього періоду стала система композицій – судових штрафів. Частина штрафу йшла на користь потерпілого або його родичів, частина відходила князю.

Розмір штрафу залежав від ступеня суспільної небезпечності злочину. Слід відмітити, що ступінь небезпечності дії визначався відповідно до цінностей середньовічного соціуму. За Руською Правдою, частина штрафу за вбивство, яка сплачувалася на користь князя, мала назву "віра"; частина, яка сплачувалася потерпілому або його родичам, – "головщина". За майнові злочини князеві сплачувалася "продажа", а потерпілому – "урок". Сама крадена річ відходила суддям як винагорода за працю. У залежності від тяжкості злочину розмір віри коливався від 5 до 80 гривень, розмір продажі – від 3 до 12 гривень. Підкреслимо, що сплачувалася твердо встановлена сума продажі, а не ринкова вартість речі, яка могла бути вищою або нижчою суми штрафу. У литовсько-руському праві судові штрафи називалися "винами".

Серед дослідників поширена думка, що основною метою покарання в Литовсько-Руській державі в XIV – на початку XV ст. було відшкодування збитків потерпілому. Дійсно, матеріальний характер санкцій свідчить про прагнення законодавця матеріально задовольнити потерпілого або його родину. У заміні смертної кари системою штрафів дослідники зазвичай вбачають вплив християнських ідей милосердя, прощення. Однак варто вказати на деякі аспекти виникнення і затвердження штрафів як виду покарання.

Великою цінністю для язичницьких народів Європи (греків, римлян, кельтів, франків, саксів, англів, слов'ян) була "честь", "lof" – засіб здобуття слави, яка здобувалася тоді, коли людина захоплювала те, що інші захищали, і яка втрачалася, коли іншим вдавалося захопити те, що вона берегла [1]. Отже, виплата віри, а пізніше вини, була в першу чергу покаранням для злочинця, позбавленням його "честі", матеріальних благ, і лише у другу – відшкодуванням збитків потерпілому або його родичам. Це була данина, яка накладалася одним родом,

общиною на інший. Відбитки такого поняття “честі” простежувалися в руському суспільстві протягом тривалого часу [2]. На нашу думку, таке смислове навантаження штрафу було актуальним і для литовсько-руського права.

Отже, хоча судові штрафи були покаранням, яке виникло ще в додержавницькі часи, вони залишалися основним видом покарання й у Великому князівстві Литовському. Засвоєння інституту вин і його широке застосування в литовсько-руському праві XIV – першої половини XV ст. можна пояснити тим, що система композицій відповідала інтересам держави. Скасування смертної кари звучало в унісон з християнськими настановами милосердя і прощення гріхів. Не можна не вказати на ще один, не менш важливий чинник існування судових штрафів у Литовсько-Руській державі. Потерпілий від крадіжки отримував не власну знайдену річ, а її грошовий еквівалент. Сама ж річ йшла на користь суду як винагорода за відправлення правосуддя. Тож покарання у вигляді штрафів-композицій мало за мету також і поповнення державної скарбниці.

Особливість системи композицій як виду покарання полягає в тому, що обов’язок сплачувати віру покладався на всіх членів сім’ї або роду злочинця. Існувала також кругова порука для общин: у разі виявлення на території общини слідів злочинця, її члени мали “відвести слід”, тобто довести, що злочинець не з їхнього середовища, що його сліди ведуть на територію іншої общини; у разі, коли вони не “відвели сліду” чи не могли або не хотіли вказати на злочинця, на всю общину накладалася “дика”, або “повальна”, віра, яку мали сплатити всі общинники. Обов’язок общини “відводити слід” залишався актуальним навіть і в XVI ст., що підтверджується судовими актами. У т. XVIII Актів Віленської Комісії читаємо: “Взявши есмо след от петы... шли есмо следом горачим... оный след, естли был одное клячи, мерили есмо”. Підійшовши до “подейзреного села”, копа вимагала, “абы село тое след тот вывели слушне, яко обычай тот есть” [3, с. 32, 114].

Загальновизнаною є думка, що вини, як і давньоруські віри, замінювали смертну кару. Однак на практиці покарання злочинця смертю існувало в період панування усного права. За давнім звичаєм, нічного злодія, впійманого на місці злочину, дозволялося карати смертю самосудом. Впровадження такої санкції мало логічне обґрунтування: обличчя нічного “татя” не бачили, тож, прагнучи, щоб його не впізнали, він міг опиратися затриманню аж до вбивства затримувачів, отже, становив небезпеку (можемо говорити, що в усному литовсько-руському праві, як і в давньоруському, у зародковому стані існувало поняття необхідної оборони). Якщо ж його вдавалося зв’язати, тобто позбавити можливості опиратися, або він намагався втекти, то самосуд чинити заборонялося: він підлягав суду князя. Така норма була закріплена Руською Правдою, знало її і литовсько-руське право.

Підтвердженням факту застосування смертної кари в Литовсько-Руській державі в другій половині XIV – першій половині XV ст. є договори, які уклали великі князі з правителями інших держав. Так, у договорі Свидригайла з Новгородом від 25 січня 1431 р. зазначено, що сторони зобов’язуються видавати розбійників, які вчинили злочин в одній із країн і переховуються в іншій [4, с. 33-34]. У 1457 р. молдавський господар Петро писав пану Мужилу Бучацькому,

старості снітинському і коломиїському, що у Молдавії було впіймано розбійників, які втекли туди від правосуддя старости. Регіональний суд вимагав повернення розбійників до місця вчинення злочину: “И мы учинили есмо им правую правду ... и дали есмы им того истого зрадца Лева с тыми то лихотники и учинили они над ними помста якож то право им усказали...”. Далі Петро додає: “Яко бы ся указнили лихы люди с обух сторон... абы могли злодіев именованых або лицем нятых вишали по обе стороне...”. У договорі Казимира з Новгородом 1470 р. (або 1471 р.) вже прямо вказується: “А о убийстве вир нет” [4, с. 44]. Договори закріплювали ті норми, які існували в усному праві.

Руська Правда згадує про таке покарання, як потік і пограбування. Щодо сутності цього покарання серед дослідників немає єдиної думки. М. Ф. Владимирський-Буданов вважав, що воно полягає в позбавленні особистих прав з конфіскацією майна [5, с. 147]. За думкою В. Сергеевича, цей вид покарання був реципований із візантійського права і полягав у вигнанні й конфіскації майна злочинця [6, с. 514]. На нашу думку, покарання у вигляді потоку і пограбування виникло ще в додержавницькі, язичницькі часи і продовжувало функціонувати і після утворення Київської Русі. Покарання полягало у видачі злочинця потерпілому, який, як правило, навертав того у невольники, що було вигідно з економічної точки зору.

Потік і пограбування застосовувалося у випадках вчинення тих злочинів, які становили найбільшу небезпеку для суспільства. Такими злочинами визнавалися вбивство у розбої, конокрадство і підпал [7, с. 46]. Суспільна небезпечність розбою очевидна і не змінюється з плином часу. Небезпечність конокрадства полягала в тій ролі, яку відігравав кінь у господарстві селянина-хлібороба, а також у тому, що в умовах постійних війн, які вела держава, кінний мав значно більше шансів залишитися живим, ніж піший, тож позбавлення коня ставило під загрозу саме існування людини та її родини. Підпал однієї будівлі міг винищити все місто, маєток або село, оскільки переважна більшість будівель була дерев'яною. Тож застосування вигнання правопорушника з конфіскацією майна при вчиненні названих злочинів було своєрідним засобом самозбереження суспільства. У Литовсько-Руській державі покарання у вигляді потоку і пограбування стало застосовуватися і при злочинах проти держави.

У Великому князівстві Литовському у другій половині XIV–XV ст. практикувалося покарання, подібне до потоку і пограбування. Ефективність такого покарання сприяла його санкціонуванню у Статуті 1529 р., тож воно отримало закріплення в писаному праві. За Статутом 1529 р., якщо засуджений ухилявся від виконання судового вироку, його майно віддавалося стороні, яка виграла процес, з призначенням терміну для викупу майна (Статут 1529 р., розд. VI, арт. 17). Ця процедура відбувалась у присутності судді та діцького. Такий засіб виконання судового рішення називався “урядовий грабеж”, на відміну від “безправного грабежу”, тобто такого, що проводився самовільно, без відома уряду.

Творцем правових норм у руській правовій традиції вважався монарх. Тож він міг призначити будь-яке покарання, навіть якщо воно не було передбачене

писаним правом. Так, Казимир у 1441 р. попалив села і монастирі навколо Смоленська, коли Смоленська земля намагалася вийти із складу Великого князівства Литовського.

У ранньофеодальному суспільстві ступінь тяжкості злочину визначали по його матеріальних наслідках, отже бралася до уваги переважно об'єктивна сторона злочину. Але усне литовсько-руське право слідом за правом Київської Русі при оцінці тяжкості злочину вже почало враховувати внутрішню, суб'єктивну сторону. Воно визнавало обставини, які пом'якшують покарання: наприклад, вчинення бійки під час застілля. Очевидно, вважалося, що особа, яка вчинила бійку, перебувала в нетверезому стані й не могла контролювати свої вчинки. Крім того, вона діяла прилюдно, не криючись. Значно суворіше каралося вбивство в розбої. Законодавець встановив різні покарання за крадіжку худоби з поля та із закритої комори. Отже, при визначенні покарання враховувалася “зла воля” злочинця, виявлена при вчиненні злочину. Обтяжуючими покарання обставинами, як уже вказувалося, було піймання нічного злодія “на гарячому”, на місці злочину.

Вище зазначалося, що литовсько-руське право знало в зародковому вигляді поняття необхідної оборони. Як вказав М. Ф. Владимирський-Буданов, за одним із списків Руської Правди, якщо нічного злодія хазяїн убив на своєму дворі, то не підлягав покаранню; однак у разі, коли ноги злодія “піднімуть за воротами”, тобто він вже тікав, то за розправу з ним хазяїн мав сплатити 12 гривень, і не віри, а продажі [5, с. 310].

Однак усне литовсько-руське право не знало поняття осудності, не розрізняло злочину умисного, необережного і випадкового.

Покарання мало становий характер, хоча у XIV – першій половині XV ст. він не був різко виражений внаслідок відносно незначної суспільної диференціації. За Руською Правдою, за вбивство привілейованої особи – боярина – винний карався подвійною вірою, за вбивство вільної людини – звичайною вірою, за вбивство невольної людини карали половинною вірою. Панування системи композицій як покарання призводило до того, що навіть найтяжка вина могла бути викуплена заможним, у той час як і незначний за тяжкістю злочин бідного міг спричинити для нього тяжкі наслідки. У композиціях, таким чином, продовжувало існувати право сильного і погляд на злочин як на суспільно небезпечну тільки дію, без оцінки моральної вини, тобто як на вину, від якої можна відкупитися певною сумою.

Акультурація литовських земель внаслідок контактів з руськими землями виявилася й у тому, що Литва була хрещена і прийняла православну віру. Разом із православ'ям у литовсько-руському праві з'явилося церковне право, норми якого були вміщені в Кормчі книги й Устави князів Володимира і Ярослава. Система покарань, які застосовувалися у справах, підсудних церковному суду (такими були злочини проти моралі і проти сім'ї – перелюбство, згвалтування, інцест, статевий зв'язок із черницею або з іновірцями, двоюродство, аморальна поведінка жінки, дошлюбне статеве життя, відмова одружитися після сватання дівчини тощо, тобто злочини, які водночас вважалися гріхами), мала свою

специфіку. Якщо покарання, яке накладалося світською владою, мало майновий характер, то духовні суди накладали покарання у вигляді позбавлень і майнового й особистого характеру. Отже, церковне право встановлювало норми з кумулятивними санкціями.

Католицька експансія на землі Великого князівства Литовського, що розпочалася з кінця XIV ст., породила релігійне протистояння в державі. Влада намагалася розмежувати коло повноважень світських і духовних судів. Земський привілей великого князя Олександра від 1492 р. проголосив, що світський суд не змішується з духовним. Сейм 1565 р. вирішив світські справи передати у світські суди, а церкві залишити тільки суди із справ релігійних. Це правило було закріплене у Статуті 1566 р.: “Теж уставуем, иж бискупове и вси прелаты стану духовного и их справцы княжат панов и всее шляхты рыцгерства, мещан и всих подданных наших яко и шляхецких не мають никого ку себе до духовного права о свецкие речы вызывати; ... нижли што духовному праву належить и прислухатъ будеть, то в духовном праве справовано и сужоно быти маеть” (розд. III, арт. 26). Спеціальні Правила 1511 р. і 1585 р. визначили взаємовідносини між церковними та світськими судами. Духовні суди мали розглядати справи про порушення догматів християнської віри, недотримання церковних обрядів, справи про розірвання шлюбу, перелюбство, майнові спори подружжя, справи про спадщину та деякі інші. Отже, церковне і світське судочинства виробили власні мікросистеми покарання. Однак всередині цих мікросистем покарання за становою ознакою не диференціювалося.

Усне право продовжувало існувати і з появою нормативно-правових актів у другій половині XV – на початку XVI ст. За влучним виразом М. Ф. Владимирського-Буданова, розпочався період співіснування усного і писаного права [5, с. 5].

Література

1. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Г. Дж. Берман. – М., 1998.
2. Ковальова С. Г. Сліди язичницького праворозуміння в давньоруському праві IX – XII ст. / С. Г. Ковальова // Вісник Луганськ. держ. ун-ту внутр. справ. – 2008. – № 4.
3. Акты, изданные Виленскою Археологическою комиссией. – Вильна, 1890. – Т. XVII.
4. Янин В. Л. Новгородские акты XII – XV вв. / В. Л. Янин. – М., 1991.
5. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Пг. ; К., 1915.
6. Сергеевич В. Лекции по истории русского права / В. Сергеевич. – СПб. : Типография С. Воллянского, 1890.
7. Музиченко П. Історія держави і права України / Петро Музиченко. – К., 2007.

Анотація

Епур М.В. Руська правова традиція як фактор формування інституту покарання в законодавстві Великого князівства Литовського. – Стаття.

У статті визначається роль та місце руської правової традиції у формуванні інституту покарання в законодавстві Великого князівства Литовського. Аналізується застосування смертної кари. Робиться висновок про вирішальний вплив руської правової традиції при застосуванні штрафів як основної міри покарання.

Ключові слова: руська правова традиція, інститут покарання, Велике князівство Литовське, смертна кара, штраф.

Summary

Epur M.V. Russian Legal Tradition as Forming Factor of Institute of Punishment in the Legislation of Grand Duchy of Lithuania. – Article.

A role and place of Russian legal tradition in forming of institute of punishment in the legislation of Grand Duchy of Lithuania is researched in the article. Application of death punishment is analyzed. The conclusion is drawn about decisive influence of Russian legal tradition to application of fines as a basic measure of punishment

Key words: Russian legal tradition, institute of punishment, Grand Duchy of Lithuania, death punishment, fine.

УДК 340.15(474.5+470),13/14":348.8

С. Г. Ковальова

**ЗМАГАННЯ КАТОЛИЦЬКОЇ І ПРАВОСЛАВНОЇ КОНФЕСІЙ
В ЛИТОВСЬКО-РУСЬКІЙ ДЕРЖАВІ КІНЦЯ XIV – XV СТОЛІТТЯ
ЯК ЧИННИК ЕВОЛЮЦІЇ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО ЖИТТЯ**

Одним із закономірних наслідків демократизації державного і суспільного життя сучасної України стало звернення до традиційних духовних цінностей, які виробило і вшанувало людство протягом століть. Для суспільства європейського типу, у тому числі українського, такими цінностями є ті, що сформувалися під впливом християнської релігії. Для українського суспільства православ'я протягом століть було об'єднуючим чинником; саме він дозволив нашому народу зберегти національну ідентичність у часи наступу католицизму на руські-українські землі, які перебували у складі Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. Тож питання релігійного життя вказаного періоду привертало увагу низки дослідників.

Ролі релігійного чинника в державному і суспільному житті Литовсько-Руської держави тією чи іншою мірою торкалися класики історико-правової науки М. Любавський, Ф. Леонтович, М. Максимейко [1; 2; 3]. Вони намагалися об'єктивно оцінити правове становище православного населення Великого